

FORFATTERE: PROFESSOR, DR. PHILOS ATLE DYREGROV atle@uib.no
OG FØRSTEAMANUENSIS DR. PHILOS PÅL KRISTENSEN Pal.Kristensen@uib.no

Nr. 2
2022

KORONAPANDEMIENS INNVIRKNING PÅ RITUALER – HVA RAPPORTERER GRAVFERDSPERSONELL?

RAPPORT- OG ARTIKKELSERIE VED SENTER FOR KRISEPSYKOLOGI NR. 2/2022
UNIVERSITETET I BERGEN – ISSN 2703-7800-6

UNIVERSITY OF BERGEN

INNHOLDSFORTEGNELSE

1	Sammendrag	4
2	Bakgrunn for og hensikt med prosjektet	5
3	Eksisterende kunnskap på feltet	6
3.1	Ritualers funksjoner i forbindelse med dødsfall	6
3.2	Hvordan påvirker pandemier gjennomføringen av ritualer ved dødsfall?	7
3.3	Begravelsesbyråers rolle for etterlatte	8
3.4	Belastninger blant personell i begravelsesbyrå	8
3.5	Hensikten med studien og problemstillinger	9
4	Utvalg og metode	10
4.1	Utvalg	10
4.2	Metode	10
4.2.1	Analysen av data	11
5	Hovedfunn	12
5.1	Bakgrunnsvariabler og tidligere erfaringer	12
5.2	Viktigheten av ritualer	12
	Gravferdspersonells vurdering av betydningen av ulike sider ved ritualene	12
5.3	Pandemiens begrensninger for familiens mulighet til å ta avskjed	14
5.3.1	Koronapandemiens innvirkning på syning	16
5.3.2	Koronapandemiens innvirkning på begravelse/bisettelse	19
5.3.3	Koronapandemiens innvirkning på minnesamvær/minnestund	22
5.3.4	Koronapandemiens innvirkning totalt	23
5.3.5	Ulike omstendigheter ved koronapandemien	24
5.4	Pandemiens innvirkning på gravferdspersonell	27
5.4.1	Belastninger	27
5.4.1.1	Redusert kontakt med etterlatte og kolleger	27
5.4.2	Gravferdspersonells tilfredshet med sitt arbeide	30
5.4.3	Hva er mest tilfredsstillende med arbeidet?	30
5.4.4	Grad av utbrenthet målt ved Burnout Assessment Tool (BAT)	32
6	diskusjon	33
6.1	Begrensninger for familiens mulighet til å ta avskjed	34
6.1.1	Syning	34
6.1.2	Begravelse/bisettelse	34
6.1.3	Minnesamvær	35
6.1.4	Negativ versus positiv innvirkning	35
6.2	Koronapandemiens innvirkning på gravferdspersonell	36
6.3	Begrensninger ved studien	37
7	Anbefalinger	38
8	Konklusjon	39
	Referanser	40

TAKK TIL

Vi vil gjerne takke alt gravferdspersonell som brukte tid og krefter på å delta i denne undersøkelsen, og Landsforeningen uventet barnedød, Stiftelsen Damm og Virke Gravferd som muliggjorde denne studien.

Takk til Anita Fjærestad, Jens Thimm, Iren Johnsen, Heidi Wittrup Djup og Trine Giving Kalstad (LUB) for innspill i forhold til spørreskjema. Takk til Gøril Vikøren Nøkleby for gjennomgang av, og språklige kommentarer til rapporten. **En spesiell takk til** Ida Mikaela Gabrielsson for å tilrettelegge studien for digital utfyllelse og hjelp under innsamling av data, og til Rolf Gjestad for bistand med datamatrikse og databehandling.

1 SAMMENDRAG

Ritualer har ulike viktige funksjoner for mennesker når døden inntreffer. For å undersøke hvordan koronapandemien påvirker ritualene ved dødsfall har 134 gravferdspersonell fylt ut et spørreskjema (34% av antatt potensielle respondenter) og 21 av dem har deltatt i et fokusgruppeintervju. Vi har også kartlagt hvordan gravferdspersonell opplever sin egen arbeidssituasjon under pandemien.

Resultatene viste at pandemien forstyrret både syning, begravelse/bisettelse og minnesamvær. Hele 90 % av respondentene mener at pandemien har satt mye begrensninger for familiers avskjeder med sine kjære. Den sterkeste innvirkning har vært for minnesamværene som har utgått eller blitt redusert til deltagelse fra kun den aller nærmeste familie. Her var det 100% som mente at seremonien ble forstyrret. Antallsbegrensningene medførte vanskelige valg for etterlatte i forhold til hvem som skulle prioriteres i begravelser/bisettelser. Rundt 90% av deltagerne krysset av for at mange færre hadde kunnet delta i begravelser/bisettelser eller at seremonien ikke kunne gjennomføres. Stadige endringer i tillatt deltagerantall medførte at mange etterlatte måtte endre planer underveis. Uformelle tilpasninger og fleksibilitet har vært nødvendig fra både etterlatte og gravferdspersonell. Moderne teknologi i form av digitale plattformer (strømming) og minnesider ble i større grad enn før benyttet, men deltagerne fremhever at dette ikke kan erstatte fysisk nærvær. Gravferdspersonell rapporterer at pandemien med sine krav til smittevern reduserte deltagelse i ritualene og skapte mer avstand mellom mennesker med mindre mulighet for omgivelsene til å vise nærhet og omsorg for etterlatte. Barn er blitt mindre involvert i ritualene eller blitt utelatt som følge av pandemien.

Det ble anvendt et strukturert skjema for å måle utbrenthet blant gravferdspersonellet. Det viste ikke høye skårer. Intervju og skriftlige kommentarer på spørreskjema viste likevel en god del ekstrabelastning grunnet antallsrestriksjoner og redsel for å smitte andre og bli smittet selv. I tillegg opplevde de at smitterutiner medførte avstand og vanskeligheter med å lese signalene fra etterlatte de samhandlet med. Grad av opplevd utbrenthet var forbundet med redsel for å bli smittet av etterlatte eller under kontakt med den døde. Uansett belastninger, personellet opplevde sitt arbeid som meningsfullt og var stolte over sin omstillingsevne.

2 BAKGRUNN FOR OG HENSIKT MED PROSJEKTET

Fra 12. mars 2020 ble det norske samfunn lukket ned i nærmere 7 uker. Dette betød at nesten alle former for arrangement, vanlig skole- og arbeidshverdag, og menneskers situasjon i private hjem, ble berørt. Siden da har vi levd med varierende grad av nedstengning og åpning av samfunnet, med konsekvenser for hvordan vi lever våre liv som friske, som syke eller når dødsfall skjer i vår midte. Koronaviruset har medført endrede sosiale omgangsformer, ofte med sterk inngripen i vanlig sosialt liv. Dette har i ulik grad innvirket på de ritualer som er vanlig i forbindelse med dødsfall. Begravelser har ikke kunnet gjennomføres på vanlig vis, visning av den døde har i mange tilfeller vært vanskeliggjort, og minnesamvær har blitt sterkt begrenset. Begravelsesbyrå har forsøkt å kompensere gjennom digitale løsninger, som for eksempel å 'strømme' begravelser/bisettelser, men de rituelle avskjedene har likevel vært betydelig forstyrret. Da initiativet til denne undersøkelsen ble tatt, var det svært liten kunnskap om hvilken innvirkning pandemien hadde eller ville ha for ritualene ved dødsfall.

3 EKSISTERENDE KUNNSKAP PÅ FELTET

3.1 Ritualers funksjoner i forbindelse med dødsfall

Ritualer og rituelle handlinger i forbindelse med dødsfall har mange viktige funksjoner. Selv om de varierer på tvers av kulturer, tjener de lignende funksjoner i ulike samfunn. De bekrefter dødens endelighet og virkeliggjør det som har skjedd, og de tillater oss å ta inn over oss den nye virkeligheten. De markerer begynnelsen på en sorgprosess hvor vi går nær den døde i handling og tanke, for så gradvis å gjenopprette en mer vanlig hverdag igjen. Ritualer har mellom annet følgende funksjoner:

- De gir oss trygghet og struktur når vi opplever usikkerhet og kaos.
- De er tuftet på slekters erfaringer, vår kulturs tradisjoner, og gjenkjennes på tvers av tid og generasjoner.
- De har viktige mellommenneskelige funksjoner og tillater sosial støtte fra familie, venner, arbeidskolleger og andre. Andre kan tilkjenne sin sympati og omtanke og anerkjenne den betydning den døde hadde.
- Rituelle handlinger, inkludert syning, begravelse og minnesamvær, bekrefter vår tilhørighet til en kultur, og formidler vårt samfunns verdier av fellesskap og samhold. Ritualene avspeiler samfunnets sosiale sikkerhetsnett.

Forskning bekrefter hvor viktige ritualene er for oss, enten vi er barn eller voksne (Castle & Phillips, 2003; Søfting et al., 2016). Selv om ritualene oppleves som viktige, har det vært vanskelig å vise at ritualdeltagelse er forbundet med færre langsiktige helseplager og vanskeligheter i sorgen (Şimşek Arslan & Buldukoğlu, 2021), med unntak av at en positiv opplevelse av begravelsen er forbundet med mer positive følelser i de første månedene etter tapet (Mitima-Verloop et al., 2019). Mitima-Verloop og medarbeidere påpeker at «... the general perception of people that the funeral aids them in coming to terms with the loss reflects a broader emotional experience than the mere intensity and decline of grief reactions (ibid, p. 8)». I en oversiktsartikkel av Burrell og Selman (2020) hvor de gjennomgår eksisterende forskning om hvordan begravelse/bisettelse og andre rituelle seremonier påvirker sorg og mental helse, konkluderer de med at restriksjoner av ritualer ikke nødvendigvis gir negative virkninger eller opplevelser for de etterlatte. Gjennomgangen tyder på at det ikke er antall deltagere eller type begravelse som er avgjørende for hvor støttende ritualet blir, men i større grad hvor stor grad av kontroll etterlatte opplever de har over utforming og at de kan ta farvel på en meningsfull måte, hvor andre kan vise sin støtte til dem. Så langt kjenner vi ikke til studier som har sett på om ritualene påvirkes forskjellig ved brå versus forventet død.

3.2 Hvordan påvirker pandemier gjennomføringen av ritualer ved dødsfall?

Hvordan pandemier påvirker gjennomføringen av ritualer er i liten grad blitt undersøkt. Før denne studien ble igangsatt, frembragte søk i databasen PsychInfo og Google Scholar ingen empiriske undersøkelser av hvordan pandemien innvirket på ritualer i forbindelse med vanlige eller korona-relaterte dødsfall.

Zhai og Du (2020) har omtalt hvordan koronadødsfall påvirker ritualer, men ikke undersøkt dette empirisk. De skriver, «Many families experience anticipatory grief because knowing their loved ones suffering and missing out on the final moment are poignant. Moreover, the absence of a ritual, such as funeral, often results in *disenfranchised grief*, and lacking social or cultural recognition impairs support resources that assist the grieving process (s.5)». Det er vanskelig å oversette 'disenfranchised grief', men 'frarøvet sorg' er kanskje det nærmeste vi kommer. Forfatterne fremhever faren for at flere etterlatte utvikler forlenget sorglidelse, en type komplisert sorg som ble tatt inn Verdens Helseorganisasjons reviderte klassifikasjonssystem (ICD-11, 2018) (Maercker et al., 2013).

Det er kommet noen studier av etterlatte som omtaler avskjeder og ritualer. I en studie som ser på hvordan pandemien påvirket mental helse i Europa med 5000 respondenter fra ulike land (Veer et al., 2020), ble det å ikke kunne delta i begravelsen til et familiemedlem eller venn de var glad i ansett som mest tyngende av deltagerne. I en studie av etterlatte i USA som mistet en kjær person pga. pandemien fant Neimeyer og Lee (2021) at omstendighetene ved dødsfallet, slik som at den døende led alene, var i fysisk isolasjon for å unngå smitte, og hadde begrenset kontakt (ofte digital), viste sammenheng med både komplisert sorg og funksjonstap blant etterlatte. Det medførte også mer skyldfølelser for «ikke å ha vært der» for den syke. De fant også at den «uttynning» av sosial støtte som fulgte ritualforstyrrelsene, hadde en negativ innvirkning på sorg og hvordan man fungerte i hverdagen. I en kvalitativ intervjustudie avdekket Guité-Verret og medarbeidere (2021) at familier som mistet sine kjære under koronapandemien opplevde seg sosialt «frakoblet» fra nær familie, slektninger og venner, og fra helsepersonell. De omtaler sorgen som blokkert fordi pandemien hindret de sosiale handlinger som ritualene innebærer.

I en tyrkisk studie (Şimşek Arslan & Buldukoğlu, 2021) av 114 personer som mistet en kjær person under pandemien (ikke av COVID-19) fant forskerne at fra 1/5 til nærmere halvparten ikke kunne gjennomføre de vanlige sorgritualene. De oppga at det som sterkest innvirket på deres sorg var at det ikke var mulig å være sammen med andre i nær familie, manglende mulighet til å dele følelser, og at det ikke var mulig å gjennomføre ritualer. Det ble ikke funnet sammenheng mellom deltagelse i ritualer og sorgreaksjoner.

Studier som har sett på hvordan sorg gis digitale uttrykk, uten at studiene er knyttet til korona-situasjonen, er også relevant for tilpasning som har skjedd under pandemien. I en gjennomgang av

disse studiene påpeker Rumbold og medarbeidere (2020) at tradisjoner og ritualer er blitt mer fleksible, med et skifte mot 'online memorializations' og mer bruk av digitale plattformer. I forbindelse med pandemien har en i USA til og med hatt «drive-through funerals». Samtidig påpeker Rumbold og medarbeidere at det enda er usikkert i hvilken grad ritualene hjelper sørgende i tilpasningen til en ny hverdag uten den døde. Så langt har vi liten kunnskap om hvorvidt digital 'deltagelse' i ritualer kompensere for bortfallet av fysisk tilstedeværelse.

3.3 Begravelsesbyråers rolle for etterlatte

De ansatte i begravelsesbyråer har en viktig rolle i å støtte etterlatte ved ritualer etter dødsfall. I en landsomfattende australsk studie ble gravferdspersonell opplevd som den tredje mest hjelpsomme kilden til sosial støtte blant etterlatte, etter familie og venner (Aoun et al., 2015). Det er ingen grunn til å tro at det er annerledes i Norge. Gravferdspersonell hjelper etterlatte i en emosjonelt vanskelig situasjon, de gir råd i forhold til viktige avgjørelser (om deltagelse i syning, utforming av ritualene, barns deltagelse, osv.), og de skaper verdige rammer rundt avskjeden med den døde. De lytter til familiens ønsker, legger til rette for at de blir oppfylt, og anerkjenner og støtter dem som etterlatte. De er med på å strukturere det indre 'kaos' som etterlatte opplever. De ulike rollene de har i forhold til etterlatte fremgår blant annet av en oversiktsartikkel av Hyland og Morse (1995).

3.4 Belastninger blant personell i begravelsesbyrå

Korona-situasjonen vanskeliggjør personellens arbeidshverdag og kan gi mindre tilfredshet i forhold til de omsorgsoppgaver de ivaretar, med sine krav til smittevern og antallsbegrensninger. Det er imidlertid gjennomført svært lite forskning over hvordan gravferdspersonell har opplevd sitt arbeid under koronapandemien generelt, eller vedrørende ritualer spesielt. I en studie fra Belgia har de sett på utbrenthet og omsorgstretthet blant ledere av begravelsesbyrå (Van Overmeire et al., 2021). Deres reaksjoner ble målt på to tidspunkt i 2020, første gang i april da det var mange dødsfall og andre gang i juni da det var færre dødsfall og mer åpning av samfunnet igjen. De fant en økning i utbrenthet mellom de to tidspunkt, mens grad av sekundærtraumatisering minket. Det var ingen som skåret i kategorien «høy» for utbrenthet, mens antallet som hadde en middels utbrenthetsskåre økte fra 19 til 45%.

Søk i PsychInfo og Google Scholar ga heller ikke noen funn av artikler som omhandler hvordan begravelsespersonell generelt opplever sin hverdag eller hva endringene i arbeidssituasjonen i forbindelse med pandemien har medført for deres arbeidsutførelse.

3.5 Hensikten med studien og problemstillinger

Målsettingen med denne studien har vært å etablere mer kunnskap om virkningen pandemien har hatt for gjennomføring av vanlige ritualer i forbindelse med dødsfall. Det muliggjør bedre tiltak ved den pågående pandemien, og gir viktig informasjon for planlegging til møtet med fremtidige pandemier. I denne rapporten beskriver vi hvordan gravferdspersonell har opplevd pandemiens innvirkning på ritualer ved dødsfall, og i en parallell rapport har vi sett på hvordan foreldre som mister barn har opplevd pandemiens påvirkning på gjennomføringen av ritualer (Dyregrov & Kristensen, 2021).

Hensikten med studien er å få økt kunnskap om:

- a) hvilke endringer pandemien har medført for ritualer i forbindelse med dødsfall (syning, begravelse og minnesamvær), og
- b) hvordan dette har påvirket personell som arbeider i begravesesbyrå.

4 UTVALG OG METODE

4.1 Utvalg

Samtlige deltagere er rekruttert via Virke Gravferd som er bransjeorganisasjonen for begravelsesbyråer i Norge. Virke organiserer 93% av alle begravelsesbyråene i Norge og håndterer ca. 90% av alle de over 40 000 årlige begravelserne i Norge. Informasjon om hensikten med undersøkelsen med lenke til et spørreskjema på SurveyXact (program som brukes til surveyformål ved UiB) ble sendt ut i nyhetsbrev til personell i begravelsesbyrå i Norge den 3. mars 2021. I forbindelse med en påminnelse om undersøkelsen via Virke den 16.3.21. ble det laget en kort video der prosjektleder motiverte for besvarelse. Datainnsamlingen foregikk mellom 3. mars og 19. april 2021.

Prosjektet ble forelagt Regional komité for medisinsk forskningsetikk (Region Nord) som konkluderte med at det ikke var framleggingspliktig. Prosjektet ble registrert i Universitetet i Bergens System for Risiko og ETTErlevelse (RETTE). Studien er finansiert av *Landsforeningen uventet barnedød (LUB)*, *Stiftelsen Dam* og *Virke Gravferd*.

4.2 Metode

Et **spørreskjema** ble utviklet for dette prosjektet, og besto av følgende deler:

- a) Demografiske variabler (kjønn, alder, sivilstatus, by vs. bygd, utdanning, hel-deltidsarbeid, hvor lenge arbeidet i bransjen) og informasjon om smitte i familie og nettverk.
- b) Pandemiens innvirkning på arbeid for etterlatte og de begrensninger den har satt for familiens mulighet til å ta avskjed med den døde.
- c) Spørsmål knyttet til vansker som pandemien har medført i forbindelse med gjennomføring av syning, begravelse el. bisettelse, og minnesamvær.
- d) Spørsmål knyttet til vurdering av viktigheten ved ulike aspekter ved ritualer.
- e) Spørsmål knyttet til hvordan pandemien har påvirket dem personlig, f.eks. personlig belastning.
- f) Forslag om tiltak i forbindelse med fremtidige pandemier.

Det ble vekslert mellom spørsmål med faste svaralternativer og åpne spørsmål. Siden det eksisterer få tidligere undersøkelser på dette området, ble det brukt mange åpne spørsmål der deltagerne kunne beskrive sine vurderinger og opplevelser.

Måling av utbrenthet

For måling av utbrenthet ble Burnout Assessment Tool (BAT) Short form (Schaufeli, De Witte, et al., 2020) benyttet. Vi anvendte kortversjonen av BAT (Schaufeli, Desart, et al., 2020; Schaufeli, De Witte, et al., 2020) som gir et bilde på i hvilken grad personell opplever utbrenthet i form av mangel på forpliktelse, redusert interesse og distanse til sitt arbeid. Den korte versjonen inneholder 10 spørsmål.

Fokusgruppeintervju ble gjennomført med 3 grupper av gravferdspersonell med til sammen 21 deltagere. Dette for å få mer utfyllende informasjon og kunne belyse noen av problemstillingene mer i dybden. Det var 12 menn og 9 kvinner som ble intervjuet og 12 oppga at de bodde på landsbygden, 9 i by. Alle tre intervjuer varte i litt over en time (65, 66, 66 minutter). Fokusgruppeintervjuene ble gjennomført den 7., 8. og 14. april 2021, og ble tapet og transkribert.

4.2.1 Analyser av data

Statistiske analyser

Statistiske analyser ble gjennomført med hjelp av SPSS Versjon 25. I denne rapporten presenteres enkle frekvensanalyser, t-tester og korrelasjoner.

Analyser av de åpne spørsmålene/intervju

Svarene på en del av de åpne spørsmålene ble samlet i matriser for hvert spørsmål, og analysert separat av førsteforfatter i henhold til Kvaales (1996) fenomenologiske og tematiske analysemetode. Her ble NVivo 12.6.1. software (QSR International Pty Ltd., 2021) brukt som teknisk støtte for analyse av de transkriberte intervjuene. Først ble relevante meningsenheter kondensert. Deretter ble det kondenserte materialet sortert etter dimensjoner slik at beskrivelser som lå nær opp til hverandre kunne grupperes i hovedkategorier. Kategorier og tema ble delt inn i meningsfulle tema. I denne rapporten benyttes de skriftlige svarene på åpne spørsmål i spørreskjema og intervjuene til å utfylle og utdype de kvantitative data som presenteres. Der sitater er hentet fra intervjuer er dette nevnt i teksten, mens sitater fra spørreskjema er umarkert.

5 HOVEDFUNN

5.1 Bakgrunnsvariabler og tidligere erfaringer

Totalt svarte 134 deltagere på spørreskjemaet, men 52 av disse svarte ikke på alle spørsmål. Deltakernes alder var mellom 20 og 69 år, med et gjennomsnitt på 47,2 år. Det var flere menn (57%) enn kvinner (43%) i utvalget. Det var svært få signifikante kjønnsforskjeller med hensyn til ulike reaksjoner og vurderinger, og kvinner og menn sees derfor under ett. Der det er signifikante forskjeller mellom kjønnene, er dette presentert. Det var 85% som oppga at de var gift eller samboende.

Deltagernes utdannelsesnivå var følgende: grunnskole 6%, videregående skole 50%, og høyskole/universitet 44%. Hele 92 % var heltidsansatt, 7% deltidsansatt og 1% midlertidig ansatt, og de hadde i gjennomsnitt arbeidet i begravelsesbyrå i 14,9 år, fra under et år opp til 50 år.

Deltagerne fordelte seg relativt jevnt på by (53%) og landsbygd (47%) og de hadde bodd på sitt hjemsted i gjennomsnitt rundt 30 år.

Et flertall av deltagerne (53%) hadde vært med å gravlegge personer som hadde korona.

5.2 Viktigheten av ritualer

Gravferdspersonells vurdering av betydningen av ulike sider ved ritualene

Først har vi sett på hvordan gravferdspersonell vurderer ulike funksjoner som ritualer ved dødsfall kan ha (Tabell 1), i form av deres enighet i ulike påstander om ritualenes funksjoner.

Tabell 1. Grad av enighet med ulike påstander om ritualenes betydning (i %). N = 81.

Ritualene:	Helt uenig	Uenig	Enig	Helt enig
Gir mulighet for å uttrykke følelser	2	2	16	79
Tillater omgivelsene å vise sin støtte	1	6	20	73
Markerer en overgang i livet	1	1	21	77
Markerer at etterlatte tilhører et kulturelt fellesskap	2	9	41	48
Bidrar til samhold i familien	1	1	38	59

Markerer hva en person har betydd for sine nærmeste	0	4	11	85
Gjør at etterlatte får dele en viktig begivenhet i familien	1	1	14	84
Tillater at barn lærer om døden	2	3	15	61
Gjør at den døde anerkjennes av andre	2	5	28	46
Bidrar til samhold og fellesskap i og utenfor familien	0	9	42	49
Gjør tapet virkelig	2	2	20	75
Gjør at familien kan ha felles minner om den døde	0	4	21	75
Gjør at etterlatte kjenner seg nærmere knyttet til andre	2	10	35	53
Hjelper etterlatte å bearbeide situasjonen	1	2	19	78
Etterlatte kan sammen ta del i en personlig meningsfull aktivitet	4	5	26	65
Gjør at etterlatte kan finne en indre ro	1	7	40	52
Bekrefter en felles tro	7	32	35	26
Gjør det lettere å mestre sorgen	2	4	35	59
Gir trygge rammer rundt et dødsfall	1	4	27	68
Gjør at etterlattes sorg anerkjennes og aksepteres	3	4	20	74
Gjør at etterlatte kjenner seg mindre isolert, mer støttet av andre	1	2	28	68

Selv om påstandene de har vurdert ikke omhandler pandemiens innvirkning, gir de et bilde på hvordan gravferdspersonellet vurderer ulike sider ved ritualene. For flere av utsagnene viser det seg at nesten alle deltagerne svarer at de er helt enig eller enig. De påstander det er størst enighet om er at:

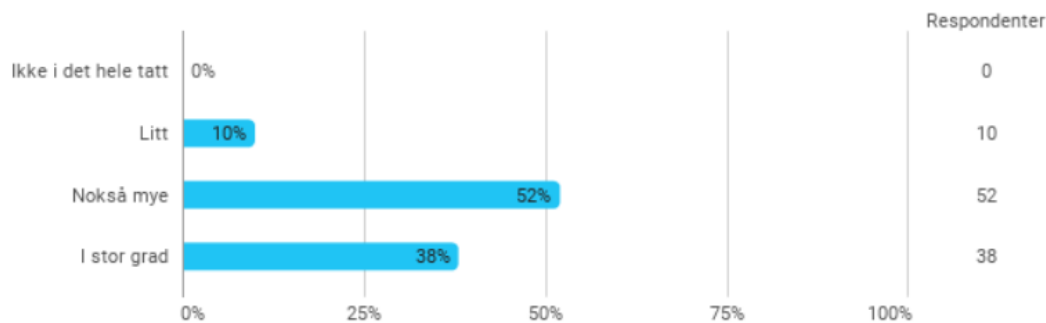
- ritualene markerer en overgang,
- de gjør at etterlatte får dele en viktig begivenhet sammen,
- de bidrar til samhold i familien, og at de hjelper etterlatte å bearbeide situasjonen.

En påstand det er markant mindre enighet om er at ritualene bekrefter en felles tro.

5.3 Pandemiens begrensninger for familiens mulighet til å ta avskjed

Nedenfor følger Tabell 2 som viser gravferdspersonellets opplevelse av pandemiens begrensninger for å ta avskjed:

Tabell 2: I hvilken grad har du opplevd at koronapandemien har satt begrensninger for familiens mulighet til å ta avskjed med sine kjære (N=100)?

Samtlige opplever at pandemien har satt slike begrensninger og 90% krysser av for at dette har skjedd 'nokså mye' eller 'i stor grad'. Når de blir bedt om å beskrive dette nærmere, er det 54 stykker som skriver utfyllende. De omtaler hvordan restriksjoner på deltagelse, karantene og smitte skaper problemer. Et lite utvalg av svar er:

«Familiene begrenses på ALLE arenaene hvor de før var samlet som familie og venner. Kraftig antallsreduksjon eller ingen gjennomføring er på følgende punkter:

- Før var det mange samlet ved overføring fra dødssted til bårhus - kraftig reduksjon.*
- Samlingsstund med kaffe og kake etter overføringen hjemme hos familien - ikke mulig.*
- Familie og venner kom innom pårørende i ventetiden frem til gravferden - nå lite eller ingen.*
- Antall til stede på gravferdsseremonien er kraftig redusert. I perioder til så lite antall at ikke de nærmeste barnebarn/oldebarn får bli med.»*

«Jeg antar at en gjennomsnittlig person har 75 - 100 mennesker i sin gravferdsseremoni. Når vi gikk ned til 25-50 sier det da at det er ca 50% som ikke får kommet. For mange har det vært sårt å ikke kunne invitere fritt alle som ønsker å delta, spesielt gjelder dette tragiske dødsfall (uventet, unge mennesker osv.) Erfarer også at familiene får mye jobb med å informere og forklare.»

Restriksjonene medfører at familien fikk vanskelige vurderinger av hvem som skulle få delta:

«Selv om familiene får den avskjeden de ønsker, skaper pandemien allikevel noen begrensninger. Familier må velge ut hvem de ønsker at skal komme i begravelsen, det er for mange en lite ålreit oppgave å ha.»

«Når begrensningene er helt ned til 20 personer, så sier det seg selv at etterlatte har måttet tatt noen tøffe valg. Dette er tøft for de nærmeste, men også for alle som hadde ønsket å være til stede. Streaming blir aldri det samme som fysisk tilstedeværelse.»

Ved siden av restriksjonene og de problemene disse medfører, fremhever mange hvordan redusert fysisk kontakt som fravær av klemming, samt mindre tilgang på vanlig omsorg og støtte begrenset familiers mulighet til å ta avskjed:

«Det er også vanskelig å ikke kunne få en klem eller et håndtrykk når man trenger det som aller mest. Jeg vet også om mange som sier at de savner å kunne gå i begravelse til naboer/arbeidskollegaer osv. Dette gjør at mennesker blir sittende med uforløst sorg. Å delta i en begravelse er viktig i sorgarbeid.»

«Pandemien skaper litt distanse og fører til at færre kan være med å ta avskjed. Håndtrykket er borte, også klemmene. Viktige avskjedsritualer.»

Alle de spurte krysser av for at tilstedeværende har måttet holde avstand under seremoniene.

Det kommenteres på hvordan de etterlatte, hvis ens kjære dør på sykehus eller pleieinstitusjon, har fått sitt farvel med avdøde forstyrret. Dette vanskeliggjør selvfølgelig situasjonen for den som dør også.

«Det hender at familien ikke får være til stede hos den som ligger for døden, og når vedkommende dør. Det oppleves ofte veldig fælt og trist for de nærmeste. Flere har sagt at det har vært det verste, verre enn begrensningene i forbindelse med seremonien.»

«Noen har ikke fått tatt avskjed på sykehjem og sykehus, ikke fått klemme og gi hverandre nærhet og omsorg. I en periode var det ikke lov med syninger av korona-pasienter og man fikk da heller ikke ta avskjed.»

«Pårørende uttaler at de må "stå ute og snakke via vindu", "ansatte på sykehjem var leid inn for å sitte ved dødsleiet", "blir sluset inn via altandør", "får kun 15 minutter".»

At minnesamvær ikke har latt seg gjennomføre blir også kommentert som en viktig begrensning av ritualer.

«Mange savner det å kunne arrangere minnesamvær der de på en mer uformell måte kan minnes den døde sammen med andre.»

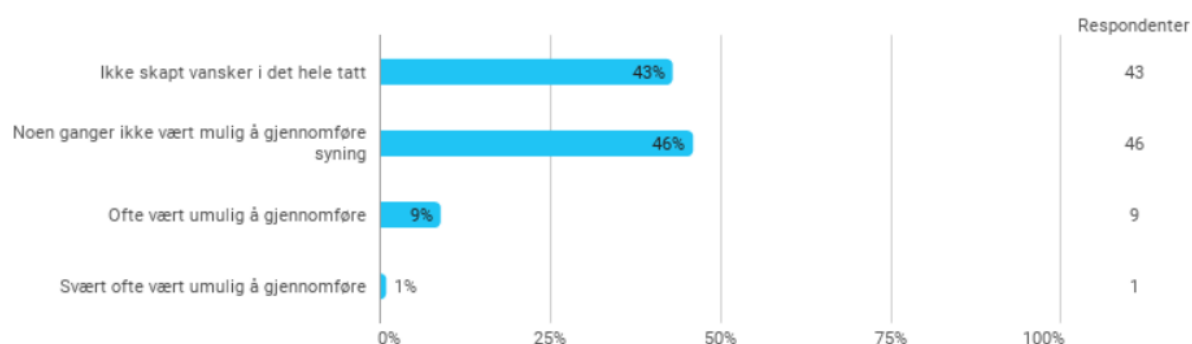
«Vanskelig å ikke ha mulighet for å ha minnesamvær der vanligvis minner og gode historier sammen med fellesskap og nærhet har vært en viktig del av sorgbearbeidelsen.»

I det følgende gis en nærmere beskrivelse av opplevelsen av hver av de rituelle aktivitetene (syning, begravelse/bisettelse og minnesamvær).

5.3.1 Koronapandemiens innvirkning på syning

I forhold til om pandemiens skapte vansker for syning svarer utvalget slik:

Tabell 3. I hvilken grad har du opplevd at koronapandemien har skapt vansker for gjennomføring av syning av den døde (N=99)?

Tallene reflekterer at pandemien ikke har skapt store vanskene for dette ritualen. Over førti prosent har ikke opplevd at det har skapt vansker og 46% har bare opplevd at det noen ganger ikke har vært mulig å gjennomføre. Skriftlige kommentarer forteller om at de gjør som før, men må ta hensyn til smittevern. Det krever mer tilrettelegging.

«I de tilfellene vi ikke har kunnet åpne for syning så har det vært på grunnlag av karantene eller smitte. Jeg synes vi oftest får til å tilrettelegge for syning når familiene ønsker det.»

Tilrettelegging kan bety å dele inn i grupper eller finne et egnet lokale. Et eksempel:

«Dette har vi alltid fått gjennomført om det er et ønske. Er det mange som vil være med på syning, har vi delt i kohorter og sluppet inn i syningsrom puljevis. Praten før syning har vi gjerne tatt ute.»

Likevel er det 10% av deltagerne som har opplevd at ritualen ofte eller svært ofte har vært umulig å gjennomføre.

Ved håndtering av dem som er døde av korona har det vært begrensninger. Her har syninger ikke vært mulig, eller de har vært gjennomført på sykehus/institusjon:

«Ved smitte, ingen syning.»

«Sykehuset har hatt stengt for syninger. Kirker og kapell har hatt begrensninger. Vi har heldigvis egne syningsrom, og har dermed kunnet tilby syninger. Det har vært diskutert hvor vidt de som dør av/med Covid-19 skal kunne synes etter dødsfallet på grunn av potensiell smittefare. Avdøde legges i bodybag, og det blir i utgangspunktet anbefalt at bagen ikke skal åpnes.»

«Syning har ikke vært noe problem å gjennomføre. Sykehuset i vårt område har til og med anbefalt syning av koronapasienter (da riktignok med munnbind og hansker). Det har blitt lagt godt til rette for å kunne gjennomføre slikt på en så smittevennlig måte som mulig.»

Intervjuene brakte frem flere nyanser. Det skjedde en normalisering av dette ritualet over tid i pandemien, fra stor forsiktighet til å begynne med og mer vanlig rutine etter hvert:

«Ja, det var dette med visning. Det var en periode der visning ikke skulle være lov, kom det beskjed om. Og det kom det kontra ganske raskt på, i hvert fall i vårt område. Visninger har vi stort sett lagt til rette for at har foregått mer eller mindre normalt,

men bare et visst antall mennesker inne samtidig. Så det har i hvert fall vært vår erfaring. Når det gjelder korona-dødsfall, som vi også har hatt noen av, så har jo visninger vært utelukket, og det står jo sånn i smittereglene nå at det normalt sett ikke skal skje da.»

Under intervjuene fremkom det også at det f.eks. i Oslo var problemer med knapphet på lokaler. Dette var spesielt problematisk om det var mistanke om smitte hos den som var død:

«Og det problematiseres jo ytterligere hvis det er mistanke om smitte på den som er død, da er reglene enda strengere, så da har vi på en måte måttet lete litt rundt med lys og lykte for å finne det stedet og måten vi kan gjøre det på.»

Her spiller også tidspunkt og erfaring med prosedyrer inn. Tidlig i pandemien var det mer restriksjoner, etter hvert mer fleksibilitet:

«At det var veldig mye kaos og stress og ulik praksis i begynnelsen for ett år siden, i mars. Da var det veldig uoversiktlig og fryktelig strengt noen steder, som det også er blitt beskrevet her, at man, den avdøde kom ned i heis og, ja, ble pakket i pose og kunne ikke åpnes, og ingen kunne se. Og uansett om det var smitte og ikke, og det var, ja, det var veldig strengt plutselig noen steder og ganske, ja, kaotisk andre steder. Mens ting har normalisert seg veldig, bedre rutiner og alle sykehjem, sykehus, i Oslo har i hvert fall veldig gode rutiner på dette, og de er hele tiden oppdatert på dette med syninger, og hvordan gjør man covidsyninger og i det hele tatt, alt, det er full kontroll nå (fra fokusgruppeintervju).»

Det fremgår også at situasjonen varierte fra sted til sted. I intervjuene rapporteres det at det var mer fleksibilitet og færre begrensninger om dødsfallet skjedde hjemme.

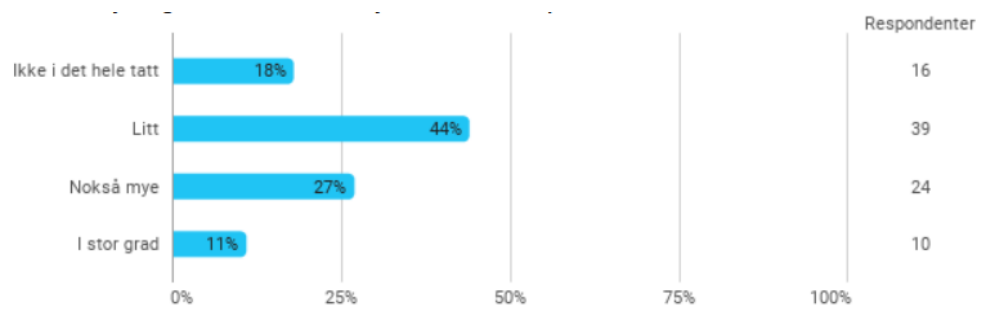
Noen resultater som kan være av interesse fra andre spørsmål:

- 31% av gravferdspersonellet krysser av for at etterlatte ikke ønsket syning på grunn av korona
- samme antall (31%) hadde anbefalt familier ikke å ha syning
- noen få (9%) har anbefalt familier å utsette syning
- 23% angir at etterlatte har fortalt at andre har anbefalt familien ikke å ha syning
- en relativt stor andel (39%) oppga at familien ønsket syning, men har ikke fått anledning til dette
- samtidig oppga 70% av gravferdspersonellet at etterlatte fikk gjennomføre syning slik som de ønsket det
- nesten $\frac{3}{4}$ (72%) oppga at syning ble gjennomført, men kun med begrenset deltagerantall
- og nesten alle (90%) sier at etterlatte måtte holde avstand og kunne ikke ha vanlig fysisk kontakt (f.eks. klemme, holde rundt hverandre)
- like mange (89%) har kjennskap til at mennesker ikke har våget å komme på grunn av pandemien.

«Nye» metoder har blitt benyttet for de som ikke kunne være til stede; 22% svarte at syning har vært strømmet (video-overført) og 55% at det har blitt tatt bilder og/eller video av syningen.

Gravferdspersonell ble også spurt om hvor mye syningene alt i alt ble forstyrret av koronapandemien.

Tabell 4. Alt i alt, hvor mye vil du si at syningene har blitt forstyrret av koronapandemien (N=89)?

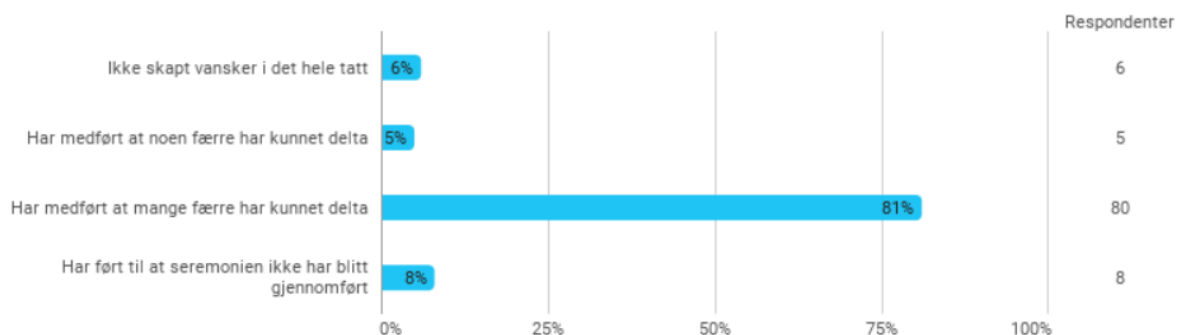

Selv om det tidligere spørsmålet om hvorvidt pandemien hadde skapt vansker for gjennomføring tilsa mindre problemer, er det atskillig flere som mener at syningene har blitt forstyrret (>80%) når de alt i alt vurderte dette. Intervjuene tilsier at dette skyldes at de forbeholdes de aller nærmeste, og at flere som burde fått anledning til å delta, ikke fikk det.

5.3.2 Koronapandemiens innvirkning på begravelse/bisettelse

Med hensyn til begravelse eller bisettelse har koronapandemien skapt større vansker for gjennomføringen ifølge gravferdspersonell (Tab. 5).

Tabell 5. I hvilken grad har du opplevd at koronapandemien har skapt vansker for gjennomføring av begravelse/bisettelse av den døde (N=99)?

Det store flertall (81%) har opplevd at mange færre har kunnet delta i dette ritualet og 10% krysser av for at seremonien ikke ble gjennomført. Bare et fåtall deltagere krysser av for at den ikke har skapt vansker i hele tatt. På et annet spørsmål oppgir to tredeler (67%) at begravelse/bisettelse har blitt gjennomført som vanlig (med restriksjoner).

I de skriftlige kommentarene er det antallsbegrensningene som nevnes som hovedproblemer i forhold til gjennomføring:

«Har i alle høyeste grad opplevd at færre kan delta.»

«Selve gjennomføringen har ikke blitt mye vanskeligere, men antall gjester har blitt voldsomt redusert. En gjennomsnittlig seremoni hadde 75-150 personer i gravferden i xx, ca. 10% av

seremoniene hadde 200-300 gjester, og ca. 10% hadde 20-30 på seremonien. På grunn av store antallsbegrensninger har seremoniene vært begrenset fra 15 (på det laveste) til rundt 50 i lang tid. Pt er tallet 15 - 55 gjester alt etter romstørrelse og seremoniform.»

Som tidligere blir de vanskelige valgene bemerket i de utfyllende kommentarene.

«Smittevernbegrensninger på antall tillatte deltagere i kirker og seremonirom. Har variert over tid, vanskelig for familie å sette grenser og gjøre et utvalg i hvem som kan delta og hvem som må velges bort. Spesielt vanskelig når maks antall deltagere ikke kunne romme nær familie engang.»

«Restriksjoner på antall i seremoni har svingt kraftig. I noen tilfeller har dette tatt fokuset for de pårørende. Sorgen over den avdøde har nestet blitt overskygget av at de pårørende har måttet "velge og vrake" blant nær familie og venner. Hvem skal få delta, hvem er det ikke plass til?»

«Det har i stor grad vært begrensninger på hvor mange man kan være i seremonier. Familien tvinges ut i en til tider umulig situasjon ved å velge hvem som kan komme. Noen ganger har det vært behov for å velge mellom barnebarn av avdøde.»

I et av fokusgruppeintervjuene svarer en av deltagerne slik når gruppen spørres om hvordan familiene opplever valgene de må gjøre:

«Får inntrykk at det er en ekstrem ekstrabelastning, og den belastningen det er når, som sagt den ene dagen er det lov med 50, og når seremonien kommer, så er det bare

lov med 35, så man må sjalte ut 15 stykker, og man må ringe rundt til 15 og si at du kan ikke komme likevel. Det er også en stor belastning.»

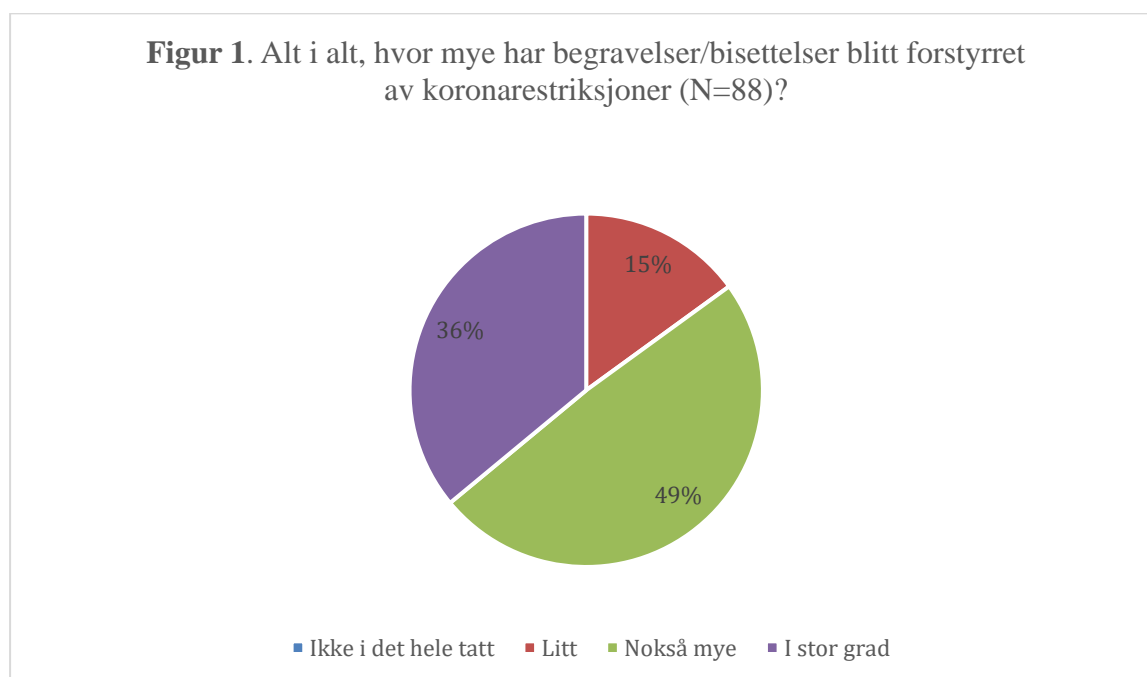
Dessverre har antallsbegrensninger ført til et fokus på listene, til fordel for seremonien. Som en bemerket i fokusgruppeintervju så kan jo det også ha en verdi:

«Fokuset blir veldig på den listen. Noen ganger så er det noe av de første de spør om når vi møtes, eller når vi snakkes, at, skal vi lage liste? Sånn at det nesten kan virke som det er en oppgave de hopper på, på ett vis, fordi den er ganske avgrenset og praktisk. Det er en tanke, men jeg vet ikke om det stemmer, men det kan virke sånn.»

En femtedel har anbefalt familier å utsette begravelse/bisettelse. Ti prosent av dem er kjent med at andre har anbefalt dem ikke å ha ritualer og 8% av deltagerne krysser av for at etterlatte ønsket dette ritualer, men ikke fikk anledning til det. Anbefalingene om å vente med ritualer daterer seg til starten av pandemien da gravferdspersonell at ritualene relativt raskt kunne arrangeres senere, noe som viste seg umulig. Her er hva en av de gravferdsansatte sa i fokusgruppeintervjuet:

«Sånn til å begynne med, så var det jo, altså det var mye usikkerhet, og da måtte vi jo legge det frem på en slik måte at det på en måte, at det var, hva skal jeg si, det var på en måte forlokkende å forskyve seremonien. Så vi kommer i en situasjon hvor vi hadde, hvor vi ikke hadde seremonier en liten periode til å begynne med, hvor seremoniene i utgangspunktet var flyttet til over sommer eller høst, fordi det var så mye usikkerhet. Og det var ingen som visste hva vi sto overfor, slik at det på en måte var, bare vi kommer til sommeren nå, så roer dette her seg ned, smittetrykket var på vei ned, alt dette her var i orden.»

Nesten alle (96%) er kjent med at mennesker ikke har våget å delta i ritualer pga. pandemien. Samtlige deltagere har vært med på at ritualer ble strømmet (videooverført) til personer som ikke kunne være til stede, og det samme gjelder bilder og/eller video av seremonien. En gruppe på 17% anerkjenner at koronasituasjonen medførte at de ble uenige med etterlatte om beslutninger i forbindelse med seremonien, og 1/3 (35%) krysser av for at koronasituasjonen medførte mer uenighet innen familien om beslutninger som måtte tas før seremonien.

Av figur 1 fremgår det at 85% mener at begravelse/bisettelse har vært klart forstyrret av koronapandemien.

Det skal nevnes at i intervjuene fremhever gravferdspersonell hvor fleksible mange familier har vært under pandemien. De har vært forståelsesfulle for svingningene og jobben som byråpersonell gjør, og skjønt at antall tillatte under seremoniene ikke har vært under byråets kontroll.

5.3.3 Koronapandemiens innvirkning på minnesamvær/minnestund

Hele 86% av gravferdspersonellet svarer bekreftende på at færre enn vanlig har ønsket å arrangere minnesamvær. Halvparten av dem hadde anbefalt etterlatte ikke å ha minnesamvær og 45% hadde anbefalt dem å utsette dette. At færre ønsket dette henger sannsynligvis sammen med at de ikke hadde anledning til slikt samvær. På et spørsmål om etterlatte ønsket minnesamvær, men ikke fikk anledning til dette, svarer 93% bekreftende. Det er 64% som krysser av for at minnesamvær ble gjennomført, men med begrenset deltagerantall.

I skriftlige kommentarer fremheves det at minnestunder i liten grad ble gjennomført. Gravferdspersonell kommenterer på at fravær av minnestund frarøver etterlatte viktige ritualfunksjoner:

«Det som har vært vanskelig for folk flest er minnestunder. De har ønsket å gjennomføre dette hvor familien er samlet etterpå, men har ikke kunnet gjøre det. En minnestund kan for mange være like viktig som selve seremonien. At man får ladet ut etter en ganske tøff opplevelse.»

«Pårørende får ikke ha minnestund som for mange er en viktig del for å avslutte gravferden på en fin måte, kanskje spesielt med å minnes avdøde ikke kun med sorg, men også med glede, sammen med andre der man føler seg ivaretatt og får omsorg og støtte fra hverandre ansikt til ansikt.»

«Ja, jeg tenker at i selve seremonien, så er det jo presten som gjerne snakker, eller den som leder gravferden. Da refereres det episoder og fortelles om personen ut fra familiens perspektiv, mens i minnesamværet, så snakker man jo om den personen ut fra alles perspektiv. For eksempel, vi har jo, vi sitter jo der inne i kirken og hører på hvem denne personen er, men de bidrar ikke, de sier ikke noe, de bare sitter og tar imot, og det blir på en måte ikke noe 'sharing' av det. Delingen og utvekslingen og bearbeidelsen kanskje skjer i selve minnesamværet (fra fokusgruppeintervju).»

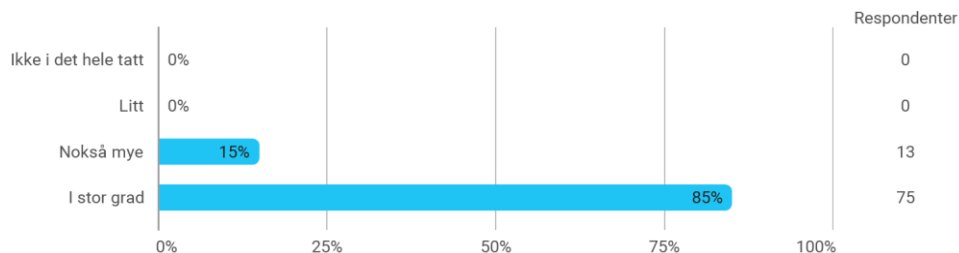
Både i skriftlige kommentarer og i fokusgruppeintervju formidler gravferdspersonell at fordi minnestund ikke lot seg gjennomføre så har begravelsen blitt utvidet i tid og innhold. Taler/innlegg som deltagere ville kommet med i minnestunden, fikk i stedet sin plass i begravelsen:

«Gravferden varer ofte lenger enn vanlig fordi det ikke er lov å samles til minnestund etterpå. Mange har derfor behov for å si noe under selve seremonien. Det er vanskelig å begrense de etterlatte i en så sårbar situasjon. Vi har hatt tilfeller der prest ikke har latt familien få tid til taler under seremonien, men har brukt meget lang tid på egen tale og skriftlesing. Utfordringen ligger ofte i at det ikke er så lang tid mellom seremoniene. Prest og organist skal av og til videre til ny seremoni i annet kirkerom. Gravere vil ikke jobbe overtid dersom gravferden er i slutten av dagen. Utfordringen er mye mindre i ordinære tider, fordi man kan ha mange taler, ord og billedfremvisning i en minnestund.

Der minnesamvær har vært avholdt, svarer 94% av gravferdspersonell at de som er samlet har måttet holde avstand og ikke har kunnet ha fysisk kontakt (f.eks. gi hverandre klemmer og holde rundt hverandre). De vet at mennesker ikke har risikert å komme til disse arrangementene på grunn av pandemien (95%). Minnesamvær ble i liten grad strømmet til dem som ikke kunne være til stede (8%). Femten prosent av gravferdspersonell krysser av for at det ble gjennomført et alternativt minnesamvær utendørs.

Av Tabell 6 fremgår det at minnesamvær har vært spesielt forstyrret under pandemien. De fleste (85%) oppgir at det i stor grad har vært forstyrret, og resten nokså mye forstyrret.

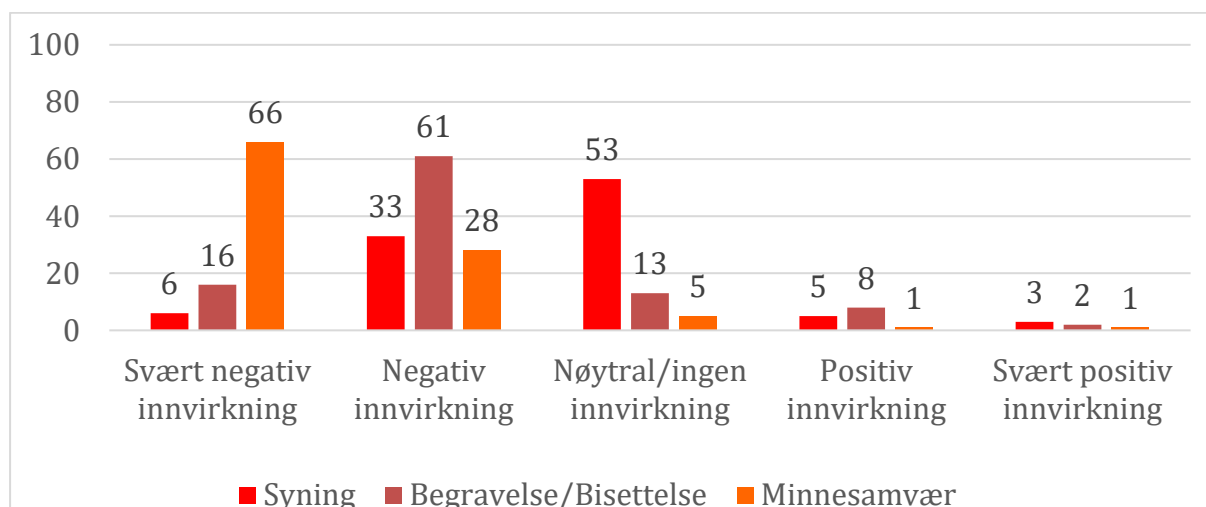
Tabell 6: Alt i alt, hvor mye vil du si at minnesamvær har blitt forstyrret av koronapandemien (N=88)?

5.3.4 Koronapandemiens innvirkning totalt

I en «samlefigur» (Figur 2) er gravferdspersonellets oppfatning av etterlattes opplevelse av de ulike ritualene oppgitt (i %) (N =87/88)

Figur 2: Alt i alt, hvordan tror du koronarestriksjonene har innvirket på etterlattes opplevelse av ritualene?

Av figuren fremgår det tydelig at de anser at pandemien har gått mest utover minnesamværet, etterfulgt av begravelse/bisettelse. Det betyr ikke at syningene er upåvirket, her er det også rundt 40% som mener at koronarestriksjonene har hatt en negativ innvirkning.

5.3.5 Ulike omstendigheter ved koronapandemien

Vi ba også gravferdspersonell si hvor enige de var i ulike påstander knyttet til ritualene og pandemien.

Tabell 7. Grad av enighet med ulike påstander knyttet til ritualer (i %). N varierer mellom 78 og 88.

	Helt uenig	Litt uenig	Litt enig	Helt enig
Barn og unge har blitt mindre involvert i ritualene under pandemien	21	28	37	14
Arbeid med kulturelle, språklige og/eller religiøse minoriteter har blitt spesielt påvirket av pandemien	21	32	40	8
Det har vært en belastning at det stadig har kommet nye retningslinjer, f.eks. om hvor mange som kan være til stede i begravelsen/bisettelsen	2	1	35	62
Jeg mener myndighetene/kommunen har innført for strenge begrensninger for vårt arbeid	24	26	31	20
Det har vært et problem å lojalt følge myndighetenes råd til begravelsesbyråer	36	25	33	6

Det har blitt etablert flere digitale minnesider enn vanlig under koronapandemien	7	7	23	63
Byrået jeg arbeider i har hatt en bevisst strategi for å øke bruken av digitale kommunikasjonskanaler under koronapandemien	3	8	31	57
Vi har under koronapandemien samtalt mer enn vanlig med etterlatte (pårørende) om bruken av sosiale medier	2	10	51	36

Det er verdt å merke seg at rundt halvparten er enige i at barn er blitt mindre involvert i ritualene under pandemien.

Under fokusgruppeintervjuene trekker deltagerne frem at når det må velges blant hvem som får delta så blir barn skadelidte:

«Ett sted har de liksom måtte sette grensen, og da har det gjerne vært at barna følger, men barnebarna har da ikke fått anledning til å følge. Og det har jeg opplevd veldig urimelig, for det har da vært, disse er jo en kohort, en husstand, og da har vi hatt situasjoner der to av barna i en familie ikke får følge, men alle de andre på grunn av det kunstige tallet 20.»

Det har også gått ut over ungdom når det er en venn/klassekamerat som dør:

«Jeg vil bare understreke det at jeg tror unge i pandemien betaler også en ganske høy pris, og da tenker jeg nok på pårørende, venner og klassekamerater. For vi har i hvert fall en erfaring med en ung person som døde, hvor det samlet seg nærmere 200 ungdommer utenfor kirken de siste 10 minuttene av seremonien. Og vi snakket litt om det i ettertid at dette er jo en gruppe mennesker som ikke har noe samlingssted for å bearbeide sorgen de har. Og man var vel enig om at dette var kanskje var en liten glemt gruppe (fra fokusgruppeintervju).»

Noen av de som ble intervjuet kjente seg ikke igjen i at dette hadde gått spesielt ut over barna, så det var åpenbart forskjeller i hvor mye dette gikk ut over barns deltagelse.

Rundt halvparten er enige at arbeidet med ulike minoriteter er blitt spesielt påvirket. Dette er dessverre ikke utdypet i kommentarer eller i intervjuer. Et unntak er at i et intervju bemerkes det at det i noen kulturer er vanlig med svært store grupper i de rituelle markeringene. Her hadde det vært vanskelig å nå frem med informasjon om at bare et begrenset antall kunne være med på for eksempel syning.

At de stadige endringene med nye retningslinjer bl.a. for tillatte antall deltagere har vært belastende, er det 97% som er helt eller litt enig i.

Det er rundt halvparten som er enige i påstanden om at myndighetene har innført for strenge begrensninger for deres arbeid. De fleste er ikke enige i at det har vært et problem å følge myndighetenes råd til begravelserbyråer.

Et stort flertall (86%) er enige i at det har blitt etablert flere digitale minnesider enn vanlig under pandemien og de er enige i at deres byrå har hatt en bevisst strategi for å øke bruken av digitale kommunikasjonskanaler under pandemien (88%). De er også enige i at de har samtalt mer enn vanlig med etterlatte om bruken av sosiale medier (87%).

På et annet spørsmål om hvorvidt smittevernutstyr skapte avstand mellom personell og etterlatte svarte 41% at dette var tilfelle (kategoriene 'nokså mye' eller 'i stor grad' sett samlet).

Bruk av munnbind og digitale møter gjør vanskeligere å lese ikke-verbale (kroppsspråk og mimikk) og verbale signaler. Gråt blir ubehagelig med munnbind, og med situasjonens tristhet rapporterer gravferdspersonellet hvordan fysisk støtte i form av klem eller å bli holdt rundt savnes. Når de ikke sitter i samme rom som dem som de skal tilrettelegge ritualer for, kan de lettere trække feil. Et «minefelt» kalte en av de intervjuede dette og fortalte om feiltolkning av stemmen til en etterlatt under en videosamtale.

De som intervjues beskriver også at de opplever at kontakten mellom etterlatte og de som kommer til seremoniene, forvansktes. Et par sitater fra intervjuene gir innsikt i hva som vanskeliggjøres under forberedelse og gjennomføring av ritualene:

«Et eksempel kan jo være når vi har planleggingssamtaler over video eller telefon. Sitter man i et fysisk møte, så klarer man å lese den som sitter overfor deg ved at nå er det faktisk behov for en pause, nå klarer ikke den personen å få med seg noe mer av det jeg sier. Og det går nesten ikke over video eller telefon, jeg har i hvert fall ikke fått det til, så det har jeg begynt faktisk å starte samtalen med, at for meg er det vanskelig å lese dere nå, så hvis det er behov for pauser, så må dere si i fra til.»

«En annen ting kanskje som, noe som familiene savner mye mer, dette her med den fysiske kontakten da, at man på kirkegården for eksempel kan få det gode håndtrykket og den gode klemmen, som man faktisk trenger. Og fravær av det tror jeg nok er et savn. Det er ikke alle som er like glade i å klemme, og noen synes det er, ingen kondolanser og har vært glad til, på en måte. Men jeg tror nok at flertallet føler på dette her at man ikke kan gå frem til de pårørende og må sto foran dem på en meters avstand og bukke eller ta seg til brystet da. Så akkurat det fraværet av fysisk kontakt, jeg tror faktisk en ikke skal underslå betydningen av.»

Det medfører også dilemma for gravferdspersonell om hvor strenge de skal være i møtet med etterlatte:

«Jeg har nok vært, jeg er nok sånn av natur, veldig sånn klemmemenneske. Jeg har alltid vært det overfor pårørende etter, ja, snart et par og tjue år i denne bransjen, og det er, det har tatt litt tid å venne seg til å ikke skulle gi et håndtrykk eller kunne gi en klem, for det er liksom så veldig lite som skal til, og det betyr så utrolig mye for mange. Men i den tiden vi har vært i nå, så har jeg nok, må jeg nok innrømme at det har vært noen klemmer i koronatiden. Det slo inn i hodet mitt nå, et sånn konkret eksempel, men da ble vi enige om det, og det var rett og slett en dame som fant mannen sin hengt

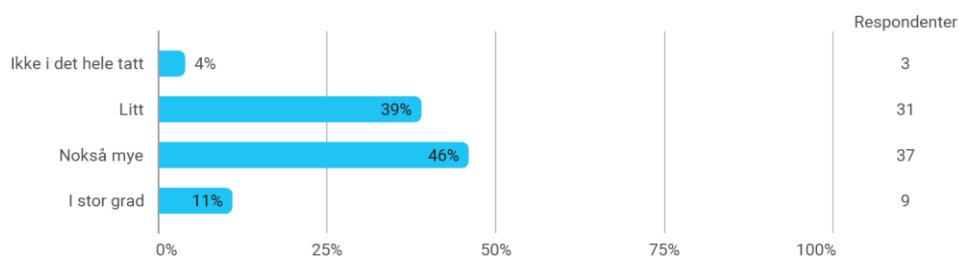
hjemme. Og da jeg kom hjem til henne etterpå, så så jeg jo at hun står der og skjelver, og da spurte jeg henne, har du lyst på en klem? Å bli holdt litt rundt? Skal vi ta den sjansen? Jeg har spritet meg og har gjort det jeg kan, og hun sa, jeg vil gjerne ha en klem, og da ble det på en måte til det da (fra fokusgruppeintervju).»

5.4 Pandemiens innvirkning på gravferdspersonell

5.4.1 Belastninger

På et spørsmål om pandemien har medført ekstra belastninger i deres arbeid svarer gravferdspersonellet følgende:

Tabell 8. I hvilken grad vil du si at koronapandemien har medført ekstra belastninger i ditt arbeid (N=80)?

Det fleste har opplevd ekstra belastninger forbundet med pandemien. Da de blir bedt om å beskrive dette nærmere, kommenterer de fleste ekstraarbeidet forbundet med stadige endringer i antall personer tillatt under seremonier, å holde seg oppdatert på rutiner, og arbeidet med smittevern og hva dette krever av overtidsarbeid:

«Ekstra mange arbeidsoppgaver, mye endringer i antall deltakere, spesielt familier som har gått fra restriksjoner på mange mulige gjester til færre gjester fra planlegging til seremonien, registrere gjester, kun samtale på telefon med etterlatte, henting av avdøde på bopel har vært tøffere.»

«Smittevask i seremonirom og biler. Bruke tid på deltakerlister med navn og tlf. nummer og sørge for at det holdes avstand og bruk av munnbind. Det å se skuffelsen til de pårørende som ikke kan samles i etterkant av en gravferd.»

5.4.1.1 Redusert kontakt med etterlatte og kolleger

Et annet belastningsområde er den reduserte fysiske kontakten med pårørende, inkludert den ekstrabelastning de ser at avstands- og antallsrestriksjonene medfører for etterlatte:

«Det er vanskelig å jobbe i vårt yrke uten å vise nærhet.»

«Avstanden til pårørende har vært annerledes. Viktig å kunne gi en klem, en hånd å holde i. Stryk på kinnet eller bare det å kunne stå inntil uten 2 meter mellom.»

«En del praktiske og administrative utfordringer, men først og fremst en "fremmedgjøring" ift pårørende og involverte. Og en sorg over å ikke kunne gi mer av det det medmenneskelige nærvær jeg tror mennesker i sorg og krise trenger. Telefon, mail og strømming er ikke svaret på alt.»

«Å ikke kunne gi pårørende en god, varm klem, samt å være vitne til den frustrasjonen og sorgen det har vært for pårørende å ikke kunne ha åpen seremoni og minnesamvær.»

I et åpent spørsmål blir de spurt om hva de anser som mest belastende i forbindelse med arbeidet under koronapandemien. Da trekker de frem de samme situasjonene, med de stadig skiftende kravene de må forholde seg til og den begrensede sosiale og fysiske kontakten både med de etterlatte de møter, men også med kolleger:

«At ikke flere kan samles i begravelsen og at minnesamværet ikke kan gjennomføres. Altså belastning i form av medfølelse med de etterlatte.»

«Fremmedgjøring og tap av medmenneskelig kontakt. Strider mot mye av det som har vært bærende i mitt liv og min utøvelse av yrket.»

«Mangel på fysiske møtepunkter med kollegaer.»

I intervjuene kommer det tydelig frem at deltakerne savner den vanlige kontakten med kolleger, de faglige diskusjonene, humoren og kontakten dem imellom. Frykten for at de må stenge ned har medført relativt strenge tiltak som begrenser den fysiske kontakten dem imellom til digital kontakt og strenge smittevernsrutiner. Slik beskriver noen av de intervjuede det:

«Og ikke minst, vi kolleger og har behov for å gi hverandre en klem når vi har stått oppi ett eller annet og støtte hverandre på en måte. Og det blir jo litt sånn å gjøre det via Facetime da, så noen ser jeg jo ikke fysisk på mange dager, og det blir liksom bare på skjermen da.»

«Julebord utgikk, vi hadde et seminar, altså alle disse tingene som gjør at vi, altså bærekraften i fellesskapet, sant, vi er jo et bærende fellesskap, og vi er nødt til, vi står i så mange ting, at hvis ikke vi har et bærende fellesskap, så vil jo vi gå på smeller så det holder.

Vi blir uttappet av det, og vi henter jo mye av kraften i klemmen fra kollegene, denne dårlige vitsen når du kommer inn på kontoret og egentlig burde vært seriøs, men du slipper opp det som ikke skal siteres nødvendigvis i avisene. Men det er det som gjør at vi holder ut når det er vanskelig, og når du får tilbakemelding og en klem og sier at, ja, som fyller opp noe av den tomme tanken din.»

Noe over halvparten (57%) av gravferdspersonellet krysser av for at de har vært bekymret for å få korona i kontakt med den døde, men de fleste her krysser av for «litt» (46%) og resten for «nokså mye» (6%) eller «i stor grad» (5%).

Et lengre sitat fra et av fokusintervjuene illustrerer at frykten kan dreie seg om mer enn bare å bli syk, for mindre byråer kan det å bli smittet true byråets eksistens:

«Jeg kan ta et helt konkret eksempel, og det var nå på fredag kvelden, så var vi ute på en bårehenting på kvelden der, i hjemmet, og kollegaen min og jeg fikk bare en sånn der feeling på at vi behandler vedkommende som covidsmittet uten at vi visste det, men ett eller annet, bare noe sånt signal som sa oss at her er det, vi gjør en sånn full pakke, og så tar vi heller feil etterpå. Det er mye sikrere, for man visste ingenting. Og det gjorde vi. Og på søndag, så ble jeg oppringt da av smittesporene, for det visste jeg jo, han ble tatt til, det ble jo tatt covidtest og sånn da, men vi visste jo ingenting. Jeg er veldig glad for at vi tok akkurat det valget vi gjorde der, så da fikk vi en sånn påminnelse om at rutinene våre funker liksom. Det det er også den driftsmessige delen for et begravelsesbyrå da, kan ha katastrofale følger for oss, vi er jo ikke flere enn det vi er, og må to av oss ut i karantene, så kan det være krise for oss hvis vi har mye å gjøre da, også sånn praktisk. Men samtidig så er det en sånn der obs på at vi må fortsette med dette her fremover på å være, ja, altså behandle det vi absolutt ikke vet, det må vi behandle som at de er covidsmittet inntil det motsatte er bevist i hvert fall. Nå er det en del bårehentinger sånn i hjemmet også, hvor det er liksom, folk er hjemme for å dø, altså kreftsyke og sånne ting, og der er ofte familiene ekstra forsiktige med nettopp sånne ting, at de ikke skal dra med seg smitte og forkorte livet til den døende på en måte. Så dette må vurderes fra gang til gang, men det er helt klart at nå i forhold til før, at vi er mye, mye mer på vakt enn, vi skal være på vakt overfor dette her da. Det samme er jo egentlig med stell av døde også, som på sykehjem og sånt, vi tar nok enda flere forholdsregler nå enn det vi gjorde tidligere, til og med spriter håndtaket på inngangsdøren til kapellinngangen for eksempel. Altså, det er helt ned på sånne detaljnivå, kan du si, det gjorde vi jo aldri før.»

En av informantene fortalte i intervju at da vedkommende ble smittet så la i praksis kommuneoverlegen ned byrået i 10 dager fordi alle ble tatt ut i karantene.

Det er hele 79% som har vært bekymret for å bli smittet i kontakt med etterlatte og her fordeler de seg i «litt» = 45%, «nokså mye» = 21% og «i stor grad» = 13%. Ulike aspekter ved frykt og belastninger knyttet til fare for å smitte andre, bli smittet selv, eller alt ekstraarbeidet, nevnes oftest som svar på hva som har vært mest belastende:

«Frykten for smitte hele tiden.»

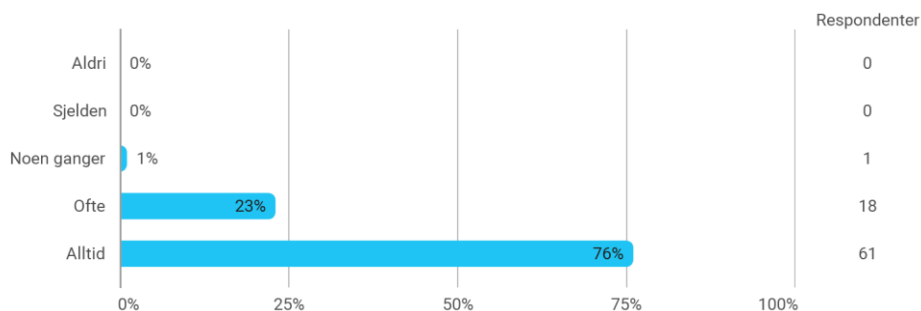
«Jeg har vært livredd for at jeg skal ha korona og smitte de pårørende.»

«Å balansere tiltak for å unngå å bli smittet mot å vise omsorg, omtanke og nærhet.»

5.4.2 Gravferdspersonells tilfredshet med sitt arbeide

Gruppen er alt i alt fornøyd med sin arbeidssituasjon, 89% er «svært» fornøyd eller «fornøyd» og resten krysser av for «verken fornøyd eller misfornøyd». Samtlige opplever at jobben de gjør er meningsfull (se tabell 9):

Tabell 9. Gravferdspersonells opplevelse av meningsfullhet i jobben (N=80).

De fleste krysser også av for at de opplever en indre ro etter å ha samtalt med etterlatte («ofte» = 62% og «alltid» = 18%).

5.4.3 Hva er mest tilfredsstillende med arbeidet?

I et åpent spørsmål ble de spurt hva som de har opplevd som mest tilfredsstillende i forbindelse med sitt arbeid under koronapandemien. Da trekker de frem at de utfører givende arbeid, verdsettelsen som de etterlatte viser dem, og at de i sin jobb har kunnet bety en forskjell for etterlatte:

«Givende arbeid.»

«At vi tross alt har kunnet utgjøre en forskjell til beste for mennesker i sorg og krise.»

«Det å faktisk kunne jobbe å være på jobb har betydd utrolig mye. Det å også kunne være til hjelp og støtte for pårørende også under slike vanskelige omstendigheter har vært fint.»

De fremhever også evnen til omstilling hos dem selv og etterlatte, at de finner løsninger på de utfordringer som pandemien gir:

«Folks forståelse for situasjonen og villighet til å finne alternative løsninger.»

«Folks evne til å omstille seg. Ingen har klandret byrået for begrensende tiltak.»

«At vi har klart å beskytte oss selv, men likevel har kunnet legge til rette for syninger og samtaler på en god måte.»

Om ikke av like mange, så er det også en del som nevner at skiftet til økt digitalisering har nødvendiggjort økning av kompetanse og at det har vært tilfredsstillende at det har latt seg gjennomføre:

«Jeg har økt min digitale kompetanse :-).»

«Lært meg nye arbeidsmetoder (Meet, Teams etc.).»

«At vi var såpass langt fremme digitalt at vi bare trengte å skalere opp i mars 2020. En skikkelig god følelse!»

Et nytt fenomen (drevet frem av pandemien) er at på arbeidsplasser har kolleger samlet seg for å være sammen om å se en strømmet begravelse:

«Vi har fått veldig positive tilbakemeldinger på det fra for eksempel arbeidsstedet til vedkommende, som da hadde satt opp en stor skjerm, og de hadde tent lys og lagt noen blomster, og da satt avdelingen hans og så på det sammen. Mens kanskje i den fysiske begravelsen ville ikke alle ha dradd. Og det har jeg også hørt flere som har sagt, at jeg ville kanskje ikke dradd i begravelsen, men nå kunne jeg følge med på streamingen. Sånn at det kanskje er en utvidet, at det blir utvidet litt for den som da har anledning til å være med.»

I fokusgruppeintervjuene fremhever flere at den økte digitale kompetansen er viktig, både med tanke på pandemien, men også for fremtidig arbeid:

«Jeg husker den første seremonien vi streamet, da satt det to gamle brødre av avdøde oppe i Nord-Norge og fulgte med på seremonien, og de ville uansett, covid eller ikke, hatt noen mulighet til å komme for å delta på grunn av alderdom og reisevei. Så for dem så var jo dette her en nyvinning.»

I et av fokusgruppeintervjuene fremhever en deltager stoltheten vedkommende kjenner på:

«Jeg tror som gravferdsbransje aldri har vært viktigere noensinne som samfunnsfunksjon. Og det er jo en stolthet i hvert fall jeg og mine kolleger kjenner veldig på, og det å være tilgjengelig nå i kanskje i farlige, relativt farlige situasjoner, og man vet jo aldri hvem som er smittet. Man møter mennesker hver eneste dag i seremonier, man kan bli smittet, man lever konstant under det presset. Altså, det jeg tar med meg gjennom hele denne pandemien, det er jo stoltheten av å tørre å være der.»

5.4.4 Grad av utbrenthet målt ved Burnout Assessment Tool (BAT)

Gjennomsnittskåren på BAT var 1,71 (SD=0,46) og Cronbach's alpha var 0,85. Schaufeli, De Witte og medarbeidere (2020) har oppgitt verdier for lav, gjennomsnittlig, høy, og svært høy utbrenthet i Nederland. Om vi anvender disse normene for gravferdspersonellet så er det ingen som skårer «svært høyt» på utbrenthet og bare 2% som skårer «høyt». Det store flertall (98%) skårer enten lavt (39%) eller gjennomsnittlig (59%). Menn skåret signifikant høyere på skalaen enn kvinner ($t(78) = 2,19, p < .05$). Det er to menn og ingen kvinner som er i gruppen med høy utbrenthet.

Høyere utbrenthets-skåre viste sammenheng med at de opplevde at smittevernutstyr hadde skapt avstand mellom dem og etterlatte ($r(48) = .29, p < .05$). Utbrenthetsskåren korrelerte også med at de hadde vært bekymret for å bli smittet i forbindelse med kontakten med etterlatte ($r(48) = .42, p < .01$), og med bekymring for å bli smittet gjennom kontakten med avdøde ($r(48) = .35, p < .05$). En signifikant positiv sammenheng ble også funnet mellom utbrenthetsskåre og endring i fremtidsplaner ($r(48) = .44, p < .01$). Høyere skåre fulgtes av avkrysning for tanker om eller planlagt jobbskifte. Som en kan forvente var også høyere utbrenthetsskåre forbundet med at de alt i alt var mer misfornøyd med sin jobbsituasjon ($r(48) = .60, p < .00$).

Det kan nevnes at da de ble spurt om koronasituasjonen hadde endret deres fremtidsplaner var det kun 2 av 80 (2,5%) personer som tenkte mye på å skifte arbeid eller hadde bestemt seg for det.

6 DISKUSJON

I våre avskjedsritualer ved dødsfall inngår ulike seremonier eller rituelle handlinger, fra syning av den døde til minnesamvær i etterkant av begravelse eller bisettelse. Alle disse seremonielle aktiviteter er berørt av pandemien, men i ulik grad. Det er uten tvil minnesamværene som sterkest forstyrres, ifølge gravferdpersonell. Svært ofte har disse utgått eller bestått av uformelle tilpasninger som skjer på «kirkebakken», eller med bare en svært begrenset del av familien til stede. Det er også slik at begravelser/bisettelser ofte har blitt lengre og fått inkludert noe fra minnesamværene, som flere minnetaler. Det har skjedd tilpasninger til situasjonen, med mer bruk av moderne teknologi som digitale plattformer (strømming) og digitale minnesider. Dette tar form av digital overføring av seremonier, og flere digitale minnesider.

Gravferdpersonell fremhever at pandemien med sine krav til smittevern har medført mer avstand mellom mennesker og mindre mulighet til å vise omsorg og nærhet. Mulighetene som ritualene gir for å motta og gi sosial støtte har fått store begrensninger gjennom redusert deltagerantall eller bortfall av rituelle aktiviteter (minnesamvær). Dette sitatet avspeiler frustrasjonen på vegne av etterlatte.

*«De blir også preget av at så få venner og familie ikke kan være tilstede i seremonien.
Ingen fysisk berøring, klapp på skulder, eller en god klem.
Ansikter er gjemt bak en maske, hvor du kun ser øynene, ingen mimikk.
Kun verbal kontakt.»*

Flere sier at strømming er bra, spesielt om en bor langt borte og likevel kan «delta» i seremonien, men det erstatter ikke fysisk nærvær. De opplever også at byråene de arbeider i har hatt en bevisst strategi for å øke bruken av digitale kommunikasjonskanaler under pandemien, og at de har samtalt mer med etterlatte om bruken av sosiale medier.

Som bakgrunn for å forstå hvordan gravferdpersonell vurderer ritualenes innvirkning kan det være viktig å vite at de i stor grad var enige i påstander som omhandlet betydningen av ritualene. Alle påstander som de ble presentert for (se tabell 1) var et stort flertall enige i. Den påstanden flest var uenige i var at ritualene bekrefter en felles tro, men også her var det et flertall som var enige.

6.1 Begrensninger for familiens mulighet til å ta avskjed

6.1.1 Syning

I Norge er det vanlig med syninger i forbindelse med både forventet og uventet død. Bare i ytterst få tilfeller er dette ikke mulig pga. den døde kroppens tilstand. Noen etterlatte velger å ikke se den døde. Gjennom de siste 40 år har barn vanligvis fått mulighet til å delta i ritualer og det er blitt vanlig at de ser den døde ved nært slektskap og at de deltar i begravelser, uten at antallet deltagende barn er tallfestet.

Deltagerne oppgir at pandemien har hatt relativt liten innvirkning på mulighetene for å delta i syning, utenom å ta hensyn til smittevern, men det har krevd tilrettelegging i en del situasjoner, både ved valg av lokaler og oppdeling i grupper. Begrensningene har vært større om dødsfallet skyldtes korona. Her har det blitt gitt anbefalinger om ikke å ha syning. Det er også verdt å merke seg at bare ca. 1/5 av deltagerne mener at syningene ikke i det hele tatt ble forstyrret av koronapandemien. Så selv om ikke dette ritualet er mest påvirket av pandemien, har flere fått en annen opplevelse enn under normale tider.

6.1.2 Begravelse/bisettelse

De fleste deltagerne rapporterer at mange færre enn vanlig har kunnet delta i disse seremoniene, dog er det en del som mener at de er gjennomført som vanlig. Nesten samtlige mener at begravelser/bisettelser er blitt forstyrret av koronarestriksjoner.

Flere ulike aspekter fremheves som vanskelig for de etterlatte. Det viktigste er antallsbegrensningene som medfører at de må velge hvem de skal invitere til seremonien. Hvem skal velges inn og hvem kan ikke inviteres? Hvilke kriterier skal de følge? Litt fjernere familie versus nære venner?

Gravferdspersonellet opplever at etterlatte blir satt i umulige situasjoner ved disse valgene. Selve valget, mer enn sorgen og seremonien, kom i forgrunnen. Ikke nok med det, så endret antall deltagere som var tillatt seg under planlegging, og noen ganger etter at «invitasjoner» var formidlet, slik at de måtte gi kontrabeskjed om deltagelse. Dette var stressfylt både for de etterlatte og for gravferdspersonellet som måtte forholde seg til stadig skiftende tillatte antall. Ifølge gravferdspersonellet førte pandemisituasjonen til uenighet om beslutninger innen familien for en tredel av familiene.

Det skal også nevnes at under fokusgruppeintervjuene kom det frem at i deltagelsesvurderingene så valgte ofte voksne å sløyfe barn. De sa at dette i liten grad gjaldt barn av avdøde, men mer «perifere» barn. På direkte spørsmål i spørreskjema er det rundt halvparten av gravferdspersonellet som er enige i at barn har blitt mindre involvert i ritualene under pandemien. Dette er selvfølgelig synd for f.eks. nieser, barnebarn etc. som hindres å ta avskjed. Barn ønsker å være med under ritualene og opplever deltagelse meningsfylt (Søfting et al., 2016).

Nesten alt gravferdspersonell er kjent med at mennesker ikke har våget å delta grunnet pandemien. Hvor utbredt frykten er for smitte under ritualene vet vi ikke ut fra denne undersøkelsen, men uansett er strømming et alternativ som muliggjør medvirkning på distanse.

6.1.3 Minnesamvær

Det er uten tvil minnesamværet som er mest forstyrret av pandemien. Da pandemien startet anbefalte flere at dette ritualet ble utsatt, men snart ble det klart at det var uhensiktsmessig fordi pandemien ikke hadde et klart sluttunkt. Nesten alle etterlatte ønsket at det kunne arrangeres minnesamvær, men det var ikke mulig. Gravferdspersonellet beklager dette og fremhever den betydning de mener dette samværet har for etterlatte.

Flere kommenterer at dette ritualet er like viktig som selve begravelsen/bisettelsen fordi den døde kan minnes ikke kun i sorg, men også i glede og at det gir en lettere stemning som tillater «utladning» etter en tung opplevelse under begravelsen/bisettelsen. Den sosiale betydningen som minnesamværet har, gjør at bortfall reduserer den trøst som ligger i å være sammen.

At denne ritualiseringen uteblir, er kanskje spesielt beklagelig fra et psykologisk perspektiv. Gjennom taler og samtaler formidles vanligvis et helhetsbilde av avdøde som bidrar til at deltagerne lærer personen å kjenne fra ulike faser av hans/hennes liv, fra familie, venner og arbeidskolleger. Det kan gi både barn, barnebarn, søsken og andre en forståelse for personen og personens betydning.

Noe av dette kompenseres for ved at begravelse/bisettelses-seremonien blir lengre med noen flere taler overført hit, men den «utladning» eller lettere stemning som preger et minnesamvær kan ikke lett overføres til den mer høytidelige begravelse/bisettelse.

6.1.4 Negativ versus positiv innvirkning

Når gravferdspersonellet vurderer pandemiens innvirkning på syning, begravelse/bisettelse og minnesamvær, er det spesielt minnesamværet det har hatt størst negativ innvirkning på, etterfulgt av begravelse/bisettelse. For syning og begravelse/bisettelse er det rundt en tidel som krysser av for en positiv innvirkning. Dette kan avspeile at for noen er seremonien blitt mer «personlig» og de opplever det som godt å slippe å forholde seg til så mange. Det blir da et mer personlig og rolig farvel. Det kan også være at det avspeiler en personlighetstype hvor mennesker med en optimistisk grunntone mestrer gjennom å reformulere det negative og fokusere på det som er positivt i vanskelige situasjoner.

6.2 Koronapandemiens innvirkning på gravferdspersonell

Det har vært mye oppmerksomhet rundt helsepersonells arbeid i pandemien. De har jobbet i første linje, til tider med mye usikkerhet i forbindelse med smitte. I perioder har det vært mange innlagte pasienter og stor arbeidsbelastning (Johnson et al., 2020). Gravferdspersonell er en gruppe som kommer nær etterlatte og deres sorg og smerte, og som må håndtere smittefare og konsekvenser av pandemien på ulikt vis. De har i mye mindre grad enn helsepersonell fått oppmerksomhet rundt sine tunge oppgaver i forbindelse med pandemien. Det er forståelig at de fleste har opplevd ekstra belastninger i denne situasjonen, noe som over 50% oppgir å ha opplevd mye av, eller i stor grad. Belastningene avspeiler ulike forhold, men deltagerne fremhever spesielt de stadige endringene knyttet til antall personer tillatt å være til stede, vanskene med å holde seg fullt oppdatert, arbeid med smittevern, og den reduserte muligheten for fysisk kontakt.

Denne manglende muligheten for nærhet forstyrrer relasjonen mellom gravferdspersonellet og de etterlatte. Det er vanskeligere å lese sosiale signaler bak munnbind eller over telefon/video. De kan heller ikke gi den samme støtten til etterlatte når noen trenger det, f.eks. ved å holde rundt og bekrefte deres situasjon. Flere omtaler situasjonen som en fremmedgjøring overfor de etterlatte, og at dette strider mot det som har vært bærende i deres utøvelse av yrket.

Smittefaren er også en belastning og i enkelte byråer har ansatte blitt smittet. Det har ført til både praktiske og økonomiske utfordringer. Det har ikke vært uvanlig at byrå har sikret at det har vært liten kontakt mellom medarbeidere, slik at mulighet for smitte har kunnet minimaliseres. Møteplasser og sosial kontakt som er viktig når en arbeider tett opp mot døden har således blitt redusert eller falt nesten helt bort. Den gode samtalen etter tunge oppdrag lar seg vanskelig gjennomføre når den enkelte jobber isolert for å unngå smitte innad i byrået.

Et flertall har opplevd fare for smitte i kontakt med dem som er døde av korona, spesielt tidlig i pandemien, og mer enn to tredeler har i varierende grad vært bekymret for å få korona i kontakt med etterlatte. Det er ikke bare på egne vegne de er bekymret, men også fordi de frykter å smitte etterlatte om de selv skulle få korona. Hele tiden medfører tiltak under alle seremonier (syning, begravelse/bisettelse og minnesamvær) ekstraarbeid pga. smitteverntiltak.

Likevel er de aller fleste fornøyde med sin arbeidssituasjon og de opplever sin jobb som meningsfull. De trekker frem hvor givende arbeidet er, og at de kan gjøre en forskjell for mennesker. De kjenner seg stolte over den omstillingsevne de selv har hatt og som de også ser hos etterlatte. Nye utfordringer har ført til løsninger, fleksibilitet og tilpasninger. Dette rapporteres også fra andre land hvor familier har måttet finne nye måter å ta farvel på, og hvor moderne teknologi til en viss grad kompenserer det som blir borte (Borghi & Menichetti, 2021). Gravferdspersonellet har vært i stand til å ta inn ny kunnskap og har utviklet nye ferdigheter (jfr. digitalisering).

Vi benyttet et mål på utbrenthet i gruppen for å se hvor mye de var preget av mangel på forpliktelse, redusert interesse og distanse til sitt arbeid. Det store flertall skårer lavt eller gjennomsnittlig på dette

området. Det er ingenting som tyder på at belastningen har ført til en desillusjonert og trett gruppe når de sammenlignes med andre som er undersøkt (Schaufeli, De Witte, et al., 2020). I studien av Van Overmeire og medarbeidere (2021) fra Belgia fant de i likhet med resultatene rapportert her, ingen som skåret for svært høy grad av utbrenthet. Korrelasjonene viser at de som skårer høyt på utbrenthet er redde for å bli smittet av koronaviruset av både etterlatte og via sin kontakt mot avdøde. Høy utbrenthetsskåre er naturlig nok forbundet med tanker eller planer om å slutte og med at de er misfornøyde med sin jobbsituasjon. Selv om korrelasjoner ikke kan si noe om årsak – virkning, er det nærliggende å tenke på at både personlige strategier og gode rutiner kan redusere opplevd engstelse. Samtidig er det også en sammenheng mellom opplevelsen av at smittevernustyr skaper avstand til etterlatte, og utbrenthetsskåre. Gravferdspersonell vil lett oppleve et dilemma mellom valget om å sikre seg selv, og å skape et varmt omsorgsklima.

6.3 Begrensninger ved studien

Det var 134 av de 400 (34%) mulige deltagerne som fylte ut spørreskjema. Det gjør at vi ikke vet hvor representative svarene er. Om dette tilsier at de som svarer er mer eller mindre belastet enn de som ikke deltok, vet vi ikke. Det er et usikkerhetsmoment. Det kan være at stadig skiftende antallsbegrensninger har medført såpass mye ekstraarbeid at det fører til frafall av deltagere.

Datainnsamling foregikk i mars/april, 2021 i en tid da inngripende tiltak ble gjeninnført, herunder i forbindelse med påske, og med strengere regionale tiltak i befolkningstette Viken (15.3) og strengere nasjonale tiltak (23.3). Dette medførte nye begrensninger i deltakerantallet i ritualer og kan reflekteres i svarene omkring innvirkning av tiltak og belastning på gravferdspersonell.

Mange av spørsmålene ble utarbeidet for denne undersøkelsen, og få veletablerte instrumenter eller skalaer var tilgjengelig som passet for bruk. Med problemstillinger på et lite undersøkt område er det ikke tilgang til spørreskjema/inventorier som muliggjør sammenligning med andres undersøkelser. Det gjør det vanskelig å si hvordan den undersøkte gruppen svarer sammenlignet med andre. Bare flere studier og mer kunnskap vil gjøre dette mulig.

7 ANBEFALINGER

- Ritualer bør om mulig skjermes fra restriktive avstands- og antallsbegrensninger, slik at etterlattes behov for sosial støtte og omsorg i disse situasjonene møtes. Større ritualrom som tillater flere tilstedeværende, kan planlegges for fremtidige pandemier. Forskning over smitterisiko knyttet til ulike former for fysisk nærhet og kontakt kan lavest risiko for smitte.
- I forkant av fremtidige pandemier kan det utarbeides lister over lokaler som kan benyttes i den enkelte kommune, slik at det finnes ulike størrelsestyper som kan tilpasses de avstandsbegrensninger som gjelder. Begravelsesbyrå bør ha god oversikt over lokaler av ulik størrelse.
- Det bør arbeides spesielt for at minnesamvær muliggjøres. Følges punktene beskrevet over vil det medføre større fleksibilitet med hensyn til tilgang på egnede lokaler. Gravferdpersonell kan trekkes inn i arbeidet med beredskapsplaner for fremtidige pandemier, slik at ritualer generelt, og minnesamvær spesielt, blir godt ivaretatt.
- Helsemyndighetene bør tilstrebe så stabile antalls- og avstandsbegrensninger som mulig. Hurtige og hyppige skifter skaper store problemer og utfordringer for familier og gravferdpersonell ved planlegging av ritualene. Utrykgheten rammer både gravferdpersonell og etterlatte.
- Gravferdsbransjen kan bidra til at barn ikke blir skadelidende under en pandemi. Økt fokus på deres «rett» til å delta under rituelle funksjoner kan motvirke at de tidlig utelates når det innføres antallsrestriksjoner.
- En veileder som letter etterlattes prioriteringer og valg når det innføres antallsrestriksjoner bør utarbeides. Den vil lette gravferdsansattes situasjon i møtet med etterlatte.
- Mer formelt samarbeid og bedre kommunikasjon mellom gravferdsbransjen og kommuneledelse og ulike tros/livssyns-samfunn, kan gjøre samhandling bedre i en pandemisituasjon. Begravelsesbyråer har både en samfunnskritisk funksjon og spiller en viktig rolle for å sikre rituelle aktiviteter av betydning for befolkningen. Planverk må reflektere den rolle gravferdsbransjen har i en krisesituasjon. I den grad planverket øves må gravferdsbransjen inkluderes.
- Gravferdsbransjen bør tilstrebe at personell som må arbeide uten mye fysisk kontakt kan ha digital kontakt med hverandre, slik at opplevelsen av samhörighet og støtte økes.
- Gravferdsbransjen kan vektlegge tiltak som sikrer god lederstøtte til personell under en pandemi.

8 KONKLUSJON

Pandemier ser ut til å forstyrre vanlige sorgritualer, og dette ser ut til å gå mest ut over minnesamvær. Begravelser/bisettelser blir skadelidende i hovedsak grunnet restriksjoner i deltagerantall. Samlet sett har pandemien vanskeliggjort situasjonen for nære etterlatte, og hindret dem som vil vise sin deltagelse eller markere støtte og omtanke for de nære etterlatte som har mistet en av sine. Også for dem som fikk mulighet til deltagelse i ritualene har smittevern hensyn krevd avstand og vanskeliggjort muligheten til å vise sin støtte fysisk. Nærhet har blitt frarøvet både etterlatte og dem som vil vise sin støtte. Dette blir også en belastning for gravferdspersonellet, som har stor medfølelse med etterlatte og er svært opptatt av å skape gode rammer for avskjedene.

Det er vanskelig å vite om de begrensninger som både gravferdspersonell og etterlatte har opplevd medfører at sorgen over tid blir vanskeliggjort. Det er mange forhold som i sterkere grad avgjør dette. Internasjonal forskning tilsier forsiktighet med å trekke en slik konklusjon (Burrell & Selman, 2020). De tilpasninger og den fleksibilitet som gravferdspersonell har vist kan for mange etterlatte ha medført at de tross alt har opplevd en god avskjed med sine kjære. Deltagerne, både gjennom svar på spørreskjema og i fokusgruppe-intervju, fremstår som svært dedikerte i sitt arbeid, og meget opptatt av at etterlatte skal oppleve så fin avskjed som mulig.

Colourbox.com

REFERANSER

- Aoun, S. M., Breen, L. J., Howting, D. A., Rumbold, B., McNamara, B., & Hegney, D. (2015). Who needs bereavement support? A population based survey of bereavement risk and support need. *PLOS ONE*, *10*(3), e0121101. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0121101>
- Borghgi, L., & Menichetti, J. (2021). Strategies to cope with the COVID-related deaths among family members. *Frontiers in Psychiatry*, *12*, 622850. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2021.622850>
- Bosley, G. M., & Cook, A. S. (1994). Therapeutic Aspects of Funeral Ritual: A Thematic Analysis. *Journal of Family Psychotherapy*, *4*(4), 69–83. https://doi.org/10.1300/j085V04N04_04
- Burrell, A., & Selman, L. E. (2020). How do funeral practices impact bereaved relatives' mental health, grief and bereavement? A mixed methods review with implications for COVID-19. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 0030222820941296. <https://doi.org/10.1177/0030222820941296>
- Castle, J., & Phillips, W. L. (2003). Grief rituals: Aspects that facilitate adjustment to bereavement. *Journal of Loss and Trauma*, *8*(1), 41–71. <https://doi.org/10.1080/15325020305876>
- Dyregrov, A., & Kristensen, P. (2021). *Koronapandemiens innvirkning på ritualer blant foreldre som har mistet barn* (Rapport nr. 4). Universitetet i Bergen, Senter for krisepsykologi. file:///C:/Users/atle/AppData/Local/Temp/ritualrapport_etterlatte_foreldre_issn_2703-7800-4__1-1.pdf
- Guité-Verret, A., Vachon, M., Ummel, D., Lessard, E., & Francoeur-Carron, C. (2021). Expressing grief through metaphors: Family caregivers' experience of care and grief during the Covid-19 pandemic. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-Being*, *16*(1), 1996872. <https://doi.org/10.1080/17482631.2021.1996872>
- Hyland, L., & Morse, J. M. (1995). Orchestrating comfort: The role of funeral directors. *Death Studies*, *19*(5), 453–474. <https://doi.org/10.1080/07481189508253393>
- ICD-11. (2018). *ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics*. Accessed on June 28, 2018 from <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http://id.who.int/icd/entity/1183832314>
- Johnson, S. U., Ebrahimi, O. V., & Hoffart, A. (2020). PTSD symptoms among health workers and public service providers during the COVID-19 outbreak. *PLOS ONE*, *15*(10), e0241032. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0241032>
- Kvale, S. A. (1996). *InterViews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. SAGE Publications.
- Maercker, A., Brewin, C. R., Bryant, R. A., Cloitre, M., van Ommeren, M., Jones, L. M., Humayan, A., Kagee, A., Llosa, A. E., Rousseau, C., Somasundaram, D. J., Souza, R., Suzuki, Y., Weissbecker, I., Wessely, S. C., First, M. B., & Reed, G. M. (2013). Diagnosis and classification of disorders specifically associated with stress: Proposals for ICD-11. *World Psychiatry*, *12*(3), 198–206. <https://doi.org/10.1002/wps.20057>
- Mitima-Verloop, H. B., Mooren, T. T. M., & Boelen, P. A. (2019). Facilitating grief: An exploration of the function of funerals and rituals in relation to grief reactions. *Death Studies*, 1–11. <https://doi.org/10.1080/07481187.2019.1686090>

- Neimeyer, R. A., & Lee, S. A. (2021). Circumstances of the death and associated risk factors for severity and impairment of COVID-19 grief. *Death Studies*, 1–9. <https://doi.org/10.1080/07481187.2021.1896459>
- QSR International Pty Ltd. (2021). <https://www.qsrinternational.com/nvivo-qualitative-data-analysis-software/home>
- Rumbold, B., Lowe, J., & Aoun, S. M. (2020). The evolving landscape: Funerals, cemeteries, memorialization, and bereavement support. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 0030222820904877. <https://doi.org/10.1177/0030222820904877>
- Schaufeli, W. B., De Witte, H., & Desart, S. (2020). *Manual Burnout Assessment Tool (BAT)—Version 2.0*. KU Leuven, Belgium.
- Schaufeli, W. B., Desart, S., & De Witte, H. (2020). Burnout Assessment Tool (BAT)—Development, validity, and reliability. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(24). <https://doi.org/10.3390/ijerph17249495>
- Şimşek Arslan, B., & Buldukoğlu, K. (2021). Grief rituals and grief reactions of bereaved individuals during the COVID-19 pandemic. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 00302228211037591. <https://doi.org/10.1177/00302228211037591>
- Søfting, G. H., Dyregrov, A., & Dyregrov, K. (2016). Because I'm also part of the family. children's participation in rituals after the loss of a parent or sibling: A qualitative study from the children's perspective. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 73(2), 141–158. <https://doi.org/10.1177/0030222815575898>
- Van Overmeire, R., Van Keer, R.-L., Cocquyt, M., & Bilsen, J. (2021). Compassion fatigue of funeral directors during and after the first wave of COVID-19. *Journal of Public Health (Oxford, England)*, fdab030. <https://doi.org/10.1093/pubmed/fdab030>
- Veer, I. M., Riepenhausen, A., Zerban, M., Wackerhagen, C., Engen, H., Puhmann, L., Köber, G., Bögemann, S., Weermeijer, J. D., Merlijn, Uściłko, A., Mor, N., Barsuola, G., Cardone, P., Deza-Araujo, Y. I., Farkas, K., Feller, C., Hajduk, M., Ilen, L., Kasanova, Z., ... Kalisch, R. (2020). *Mental resilience in the Corona lockdown: First empirical insights from Europe* [Preprint]. PsyArXiv. <https://doi.org/10.31234/osf.io/4z62t>
- Zhai, Y., & Du, X. (2020). Loss and grief amidst COVID-19: A path to adaptation and resilience. *Brain, Behavior, and Immunity*. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.04.053>